
ПОПОВИЧ О.В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент, доктор філософії,
Приазовський державний
технічний університет,
м. Маріуполь

Г.І. ЧЕЛПАНОВ: РОЗДУМИ ПРО СМИСЛОВЕ ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

Положення про те, що порушення психічного здоров'я є наслідком процесу ускладненої соціалізації індивіда, досі є головною ідеєю психоаналізу. Дія феноменау компенсації осмислюється засновником психоаналізу З. Фрейдом у несвідомих механізмах психіки, у сновидіннях, у людських жартах і дотепах та ін. У цілому, весь простір культури просякнутий механізмами компенсації для адаптації й соціалізації особистості, що стає можливим за умов виявлення потенцій її креативності. Згідно з теорією К.-Г. Юнга, тяжкий психічний стан, «позасвідоме» та «компенсація» мають точку перетину, ніби приходять до спільного порога, за яким вступають у «хід» творчі здібності, складаючи джерело розвитку креативності. Механізми процесу компенсації фрагментарно збігаються з феноменом «Самості». Разом з тим, бінарні архетипи в структурі колективного несвідомого людської психіки також знаходяться у компенсаторній взаємодії. Поняття «компенсація – надкомпенсація» широко вживаються й А. Адлером у різних аспектах і позначають засіб подолання неповноцінності, засіб здобуття коректної моральної свободи. На основі комплексу неповноцінності розвивається компенсаторний комплекс переваги. Обидва комплекси мають щось спільне: будучи надмірно розвинені або врівноважуючи один одного, вони сприяють виключенню з корисного життя і невротизації. Але будучи наповнені соціальним змістом і проявляючись адекватно ситуації, вони виступають як сигнальні орієнтири. Згідно з концепцією К. Хорні, саме міжособистісну комунікацію можна визначити як механізм компенсації неврозів. В той же час Е. Фромм наповнює феномен компенсації соціальним

змістом. Він описав три важливих компенсаторних синдроми: прагнення до панування, прагнення до підпорядкування, втеча в працю. Надбання психоаналізу не втратило своєї значущості і сьогодні, бо всі ці компенсаторні механізми діють і в сучасному суспільстві.

Ключові слова: психічні розлади, несвідоме, компенсація, архетипи, творчість, креативність, культуротворчість.

Положение о том, что нарушения психического здоровья является следствием процесса осложненной социализации индивида, до сих пор является главной идеей психоанализа. Действие феномена компенсации осмысливается основателем психоанализа З. Фрейдом в бессознательных механизмах психики, в сновидениях, в человеческих шутках и остроумии и др. В целом, все пространство культуры пропитано механизмами компенсации для адаптации и социализации личности, становится возможным в условиях выявления потенций ее креативности. Согласно теории К.- Юнга, тяжелое психическое состояние, «бессознательное» и «компенсация» имеют точку пересечения, что приводит к общему порогу, за которым вступают в «ход» творческие способности, составляя источник развития креативности. Механизмы процесса компенсации фрагментарно совпадают с феноменом «Самости». Вместе с тем, бинарные архетипы в структуре коллективного бессознательного человеческой психики также находятся в компенсаторной взаимосвязи. Понятие «компенсация - сверхкомпенсация» широко используются и А. Адлером в различных аспектах и обозначают средство преодоления неполноценности, средство получения корректной нравственной свободы. На основе комплекса неполноценности развивается компенсаторный комплекс превосходства. Оба комплекса имеют нечто общее: будучи чрезмерно развиты или уравновешивая друг друга, они способствуют исключению из полезной жизни и невротизации. Но будучи наполнены социальным содержанием и проявляясь адекватно ситуации, они выступают как сигнальные ориентиры. Согласно концепции К. Хорни, именно межличностное коммуникацию можно определить как механизм компенсации неврозов. В то же время Э. Фромм наполняет феномен компенсации социальным содержанием. Он описал три важных компенсаторных синдромы: стремление к господству, стремление к подчинению, бегство в работу. Достояние психоанализа не утратило своей значимости и сегодня, потому что все эти компенсаторные механизмы действуют и в современном обществе.

Ключевые слова: психические расстройства, бессознательное, компенсация, архетипы, творчество, креативность, культуротворчество.

The statement that mental health disorders are the result of the process of complicated socialization of the individual is still the main idea of psychoanalysis. Effects of the compensation phenomenon are considered by the founder of psychoanalysis S. Freud in the unconscious mechanisms of the psyche, in dreams, in people's jokes and others. In general, the entire space of culture is permeated with compensation mechanisms for adaptation and socialization of a person, which becomes possible under the conditions of detection of the potentials of person's creativity. According to the theory of K.-G. Jung, a grave mental state, the unconscious and compensation have the point of intersection; they seem to come to the same threshold over which creative abilities come into force, forming the source of the development of creativity. The mechanisms of compensation process fragmentarily coincide with the phenomenon of Self. At the same time, binary archetypes in the structure of the collective unconscious of the human psyche are also in compensatory interactions. The terms «compensation - overcompensation» are also widely used by A. Adler in different aspects and represent a means of overcoming the inferiority, a means of obtaining the correct moral freedom. On the basis of an inferiority complex, a compensatory superiority complex is developing. Both complexes have something in common: being developed excessively or balancing each other, they contribute to the exclusion from useful life and neurotization. But being filled with social content and manifesting adequately, they act as basic cues. According to the concept of K. Horney, it is interpersonal communication that can be defined as a mechanism of compensation of neurosis. At the same time, Erich Fromm fills compensation phenomenon with social content. He described three important compensatory syndromes: a desire for power, a desire for submission, and escape into work. The achievements of psychoanalysis have not lost their significance nowadays, as all these compensatory mechanisms operate in today's society.

Key words: *mental disorders, the unconscious, compensation, archetypes, creative work, creativity, culture creating.*

Постановка проблеми. Для історії психології і для сучасних дослідників раніше значення наукова традиція, закладена професором Георгієм Івановичем Челпановим (1862-1936), засновником і першим директором Психологічного інституту, про організацію досліджень та підготовку наукових кадрів, про предмет, методи і завдання психології. Зміст реформи психології, про яку

Г.І.Челпанов писав у роботі «Соціальна психологія чи «умовні рефлексії?», яка була опублікована в 1926 році, повинна була складатися в організації вивчення соціальної психології. У цьому міркуванні, на наш погляд, відбито одне із смислових значень соціальної психології - це різноманітні прояви соціальної психіки людини, тобто особливості психічних процесів, властивостей, станів, моделей поведінки в ситуаціях

групової або масової взаємодії. Іншими словами, соціальна психологія - це не тільки сукупність наукових теорій і даних експериментальних досліджень, це все різноманітні вияви реального повсякденного життя, що наповнено міжособистісними відносинами, соціальними характеристиками, досвідом управління, культурними особливостями і протиріччями.

Як сучасник грандіозних політичних і соціально-економічних подій вітчизняної історії, Г.І. Челпанов розмірковував і про смислове значення поняття соціальної психології як науки, її практичної затребуваності для аналізу і вивчення цілого класу явищ. «Величезні соціальні проблеми, висунуті життям, потребують вивчення соціальної психології. ... Не природа, а людина і його соціальна структура буде головним предметом наукового інтересу» [8, С. 4]. Автор вважає, що новими функціями, за якими діє соціум, можуть виступати: компенсаційно-креативна, культуротворча, адаптивно-гармонізуюча та ін.

До цього часу соціальна чи колективна психологія за кордоном вже виділилася в окрему науку з особливим змістом і методами. Вже почалася розробка колективної психології в Німеччині, Англії, Франції, Америці. Особливої уваги, на думку Г.І.Челпанова, заслуговує робота в галузі колективної психології В. Вундта (1832-1920), автора 10-томного видання «Психології народів», різнобічного дослідника, інтелектуала, організатора першої в світі психологічної лабораторії (незабаром перетвореної в інститут експериментальної психології), вчителя Г.І. Челпанова.

До речі, точку зору В. Вундта на предмет колективної психології Челпанов виносить в якості одного з епіграфів своєї роботи. «... Галузь психологічних досліджень, що відносяться до тих про-

цесів, які пов'язані з психічними спілкуваннями, ми назвемо колективною психологією ... Індивідуальна психологія, тільки взята разом з колективною, утворює ціле психології» [8]. Актуальність теми дослідження обумовлюється глобалізацією культуротворення та зростанням ролі креативності в сучасному житті, що досить часто з'являється внаслідок культурної релаксації засобами компенсації. Особливо значущим в умовах сьогодення є аналіз механізмів компенсації в суспільстві, що виникли як наслідок соціогенези психічних розладів.

Аналіз досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробленості проблеми. Спеціальні дослідження компенсації у вітчизняних філософських студіях використовувалися недостатньо, незважаючи на те, що існує значна кількість наукових джерел у різних галузях знань, присвячених вивченню компенсаторних процесів у сферах творчої діяльності, у мистецько-творчій діяльності, у релігії тощо (І. Кант, Ф. Шиллер, Д. Дьюї, Г. Маркузе, І. Репкер, А. Федоров, а також вітчизняні М. Бровко, Л. Левчук, О. Оніщенко). Серед авторів таких праць учені-психологи А. Адлер, В. Бехтерев, Ш. Бюлер, Л. Виготський, З. Фрейд, Е. Фромм, К.-Г. Юнг та ін., заслугою яких є визначення існування компенсаторної функції як такої та подальшого дослідження механізмів психологічної компенсації.

При цьому дуже важливо, що ці розвідки фіксують інтерес до феномена компенсації, а це може давати додаткові шанси на реабілітацію, якої прагнуть мільйони. Саме тому вважаємо за необхідне завдання більш детально проаналізувати погляди на компенсаційний феномен представників психоаналітичного напрямку в філософії.

Виклад основного матеріалу. Ми поділяємо глибокоправдиву думку за-

сновника психоаналізу З. Фрейда, який вважав, що суспільство невротизує усіх своїх членів, і в будь-якій цивілізації виникають конфлікти між потребами людини, що закладені у «Воно» (позасвідомому), та тим контролем за їх виявом, що здійснює «Супер-Его».

З огляду на психоаналітичну концепцію природи репресивних функцій культури, викладену в відомій роботі З. Фрейда «Майбутнє однієї ілюзії», де автор надає культурі наступне визначення: культура є всім тим, «чим людське життя вивиснується над своїми тваринними умовами і чим воно відрізняється від життя тварин». Психоаналітична інтерпретація функцій культури передбачає розрізнення двох аспектів. Перший охоплює всі отримані людьми знання й уміння, що дають можливість опанувати сили природи й отримати від неї матеріальні блага для задоволення життєвих потреб. Інший – всі необхідні установки впорядкування міжособистісних стосунків, насамперед пов'язаних із розподілом функцій домінації. Засновник психоаналізу відкриває феномен взаємозалежності бажань та примусу, який приводить у дію репресивні механізми культури. Оскільки, на його думку, основу суспільства складає задоволення первинних потреб індивіда, на цьому підґрунті виникає об'єктивне значення міжособистісних стосунків, в яких бажання і прагнення, але не сама людина, стають елементом системи символічного та уречевленого обміну [3, с. 481-525].

Видатний дослідник-експериментатор К.-Г. Юнг заснував лабораторію експериментальної психопатології для того, щоб здійснювати разом зі своїми колегами експериментальне вивчення психічних реакцій (асоціацій) і дійшов висновку, що різні рівні позасвідомого (колективного та індивідуального) і свідомості утворюють взаємопов'язані сис-

теми психіки: Я (Ego), Маска (Persona), Тінь (Schatten), образ душі (Anima, Animus), об'єднати яких покликана Самість (Selbst). Це засадниче бачення науковця є важливим щодо досліджень сновидінь, галюцинацій у психічно нестабільних людей, в тому числі митців. Заслуговує на увагу й думка К.-Г. Юнга про творчий процес як активізацію архетипу, внаслідок чого позасвідоме веде за собою свідомість.

Найважливішим архетипом за К.-Г. Юнгом є Самість. Він відмінний від зовнішніх масок, рольових ідентифікацій, здатний примирити та погодити різноспрямовані психічні сили і, нарешті, стати точкою дотику з Трансцендентним початком, з Богом, перед обличчям якого індивідуальна доля тільки й набуває сенсу.

У компенсаторному взаємозв'язку, але маючи інші форми прояву, перебувають й інші бінарні архетипи К.-Г. Юнга. Такими є архетипи «вічного дитя» й «мудрого старця».

«Вічне дитя», за К.-Г. Юнгом, позачасове. Це архетип молодості, що живе в душі кожного, незалежно від віку. У десять років людина може відчувати себе старою, а в сімдесят – залишатися немовлям. «Дитя» дратується з приводу будь-яких обмежень, зневажає світ дорослих і прагне обійти будь-які перешкоди на своєму шляху. Неодноразово зазначалося, що творчі люди зберігають у собі дитячий початок. Витіснення дитинства в «тінь» символізується в снах і фантазіях ґратами, замкненими дверима. Сприйняття життя просочується при цьому «присмаком в'язниці».

Особливо слід наголосити на архетипах «аніми» й «анімуса». Освоєння колективного несвідомого зіштовхує людину з двома найважливішими родовими архетипами, що відповідають душевним сутностям жінки і чоловіка («аніма» і «анімус»). Ідентифікація з

одним із них визначає статеву або гендерну приналежність. Аніма й анімус – це загальнолюдські архетипи. Аніма знаходиться в тіні у чоловіка, анімус – в тіні у жінки. Обидва архетипи дуже багаті відтінками і легко поєднуються з символами інших архетипів.

Звертаючись до наукового надбання К. Хорні, слід звернути особливу увагу на її дослідження природи людини, культури і генезис неврозів. Вона виявила у своїх пацієнтів симптоми, зумовлені труднощами соціальної адаптації, різними формами соціальної ізоляції. Неясність або суперечливість культурних норм часто були причинами психологічних труднощів [5].

Дослідження механізму компенсації буде не повним, якщо не звернутися до осмислення сутності історичної індивідуальності й особливостей «втечі від свободи» Е. Фромма.

«Втеча від свободи» – одна з найбільш вдалих і ємних філософських метафор Е. Фромма. Вона відноситься до феномена відходу людини від відповідальності, страху тверезо і мужньо усвідомити свої проблеми. Втеча від свободи – це втеча від розуму, спроба сховатися під покровом міфів та ідеологій [4].

Аналізуючи європейську історію вчений дійшов висновку, що коріння німецького націонал-соціалізму – цієї новітньої втечі від свободи – слід вбачати в добі Реформації.

Епоха раннього капіталізму сприяла формуванню в людях таких якостей, як раціональність, передбачливість, твердість у досягненні мети, точність, акуратність у справах, здатність до самообмеження. Цей комплекс рис забезпечував швидке збагачення, зростання положення в суспільстві. Однак стійкість і поширеність такого характеру пояснювалися не тільки його економічною ефективністю, але і його тісним

зв'язком з доктриною визначення, що розробив Ж. Кальвін. Остання стверджувала нікчемність людини перед божественним промыслом, нездатність особистості вплинути на свою долю. Наслідком цієї доктрини були не пасивність та бездіяльність, а навпаки, нав'язлива невротична активність.

Після поразки в Першій світовій війні в Німеччині серед широких мас з'явилося відчуття невпевненості в завтрашньому дні. Інфляція в лічені години знищувала мільйонні статки, нажиті десятиліттями наполегливої праці. Етика праці втратила сенс. Однак сформований нею характер не міг перебудуватися за кілька років. Потреба самоствердження за допомогою раціональної праці, панування і підпорядкування збереглися. У цю епоху виникає фашизм як політичний рух і як ідеологія. Остання поширюється саме тому, що пропонує масовому руху символи, що компенсували втрачені цінності. Прагнення до панування знаходить вираження в почутті приналежності до арійської раси. Прагнення до підпорядкування – в культі фюрера, в ідеї боргу перед нацією. Вищим покликанням оголошується будівництво «тисячолітнього» рейху, «нового порядку». Так протестантський авторитарний характер за допомогою нових символів перетворився на авторитаризм фашистського типу.

Висновки. Отже, проаналізувавши специфіку соціогенезису психічних розладів, слід зробити такі висновки.

Положення про те, що порушення психічного здоров'я є наслідком процесу ускладненої соціалізації індивіда є головною ідеєю психоаналізу. Дія феноменау компенсації осмислюється засновником психоаналізу З. Фрейдом у несвідомих механізмах психіки, у сновидіннях, у людських жартах і дотехах та ін. У цілому, весь простір культури

просякнутий механізмами компенсації для адаптації й соціалізації особистості, що стає можливим за умов виявлення потенцій її креативності.

Згідно з теорією К.-Г. Юнга, тяжкий психічний стан, «позасвідоме» та «компенсація» мають точку перетину, ніби приходять до спільного порога, за яким вступають у «хід» творчі здібності, складаючи джерело розвитку креативності. Саме з проблематикою символів пов'язане розуміння К.-Г. Юнгом художньої творчості. Творчість К.-Г. Юнг, на відміну від З. Фрейда, розуміє не як викорінення індивідуального неврозу, дитячої психічної травми, а як пошук божества, до якого кожен іде своїм шляхом, відповідно до характеру своєї Самості. Водночас Самість формується в безпосередній залежності від змісту нумінозного образу Мудрого старця, Немовляти Христа, Богоматері, Святого Духа.

Є всі підстави припустити, що «механізми» процесу компенсації фрагментарно збігаються з феноменом «Самості». Разом з цим, бінарні архетипи в структурі колективного несвідомого людської психіки також знаходяться у компенсаторній взаємодії.

Поняття «компенсація – надкомпенсація» широко вживаються й А. Адлером у різних аспектах і позначають засіб подолання неповноцінності, засіб здобуття коректної моральної свободи. Вчений наголошував на ролі соціальних факторів, а характер людини, на його думку, виростає з її «життєвого стилю», причому останній являє собою «систему цілеспрямованих прагнень, у яких реалізується потреба в перевазі, вищості та самоствердженні і які виступають компенсацією комплексу неповноцінності. На основі комплексу неповноцінності розвивається компенсаторний комплекс переваги. Обидва комплекси, за А. Адлером, ма-

ють щось спільне: будучи надмірно розвинені або врівноважуючи один одного, вони сприяють виключенню з корисного життя і невротизації. Але будучи наповнені соціальним змістом і проявляючись адекватно ситуації, вони виступають як сигнальні орієнтири. Кожна людина на основі свого прототипу прагне створити ситуацію, в якій вона перевершує всіх. І комплекс неповноцінності, і комплекс переваги відіграють для особистості компенсаторну роль, що дозволяє їй виконувати відповідні соціальні ролі й, поможливості, реалізовувати власний креативний потенціал у процесі адаптації до умов соціокультурного середовища.

Згідно з концепцією К. Хорні, саме міжособистісну комунікацію можна визначити як механізм компенсації неврозів. Не викликає сумніву цінність комунікації для підтримки культури і колективної творчості. Разом з тим, в сучасному суспільстві існує багато перешкод повноцінному міжособистісному спілкуванню. Сучасна культура, система виховання і освіти не навчають людей мистецтву спілкування. Складається враження, що багато людей не можуть розвинути до нормального здорового стану саме через обмеженість або безглуздість того типу спілкування, до якого вони звикли і на яке здатні.

Соціальним змістом феномен компенсації наповнює Е. Фромм, який зазначав, що не було періоду в історії, коли б життєва енергія людини настільки повно переводилася в працю, як у період первісного нагромадження. Саме протестантизм був релігією праці та самообмеження, а еквівалентом людської цінності в цей час ставав капітал. Кальвініст, який вірував у приречення, тренований почуттям власної нікчемності і перспективою пекельних мук,

формував три важливих компенсаторних синдроми. Перший – прагнення до панування, експлуатації навколишнього світу – природи, людей, ресурсів, знань. Другий – підпорядкування тому, хто стоїть вище в соціальній ієрархії. Третій – «втеча в працю». Ці компенсаторні синдроми діють і в сучасному суспільстві.

Перспективи подальших досліджень: аналіз умов і специфіки культурної релаксації особистості засобами компенсації.

Якщо дотримуватися фактів у 2013 році вийшла книга, присвячена літопису наукового життя Психологічного інституту, зауважують, що Г. І.Челпанов виступив і з ініціативою організації Інституту соціальної психології.

«Молодь нині навчається психології з погляду фізіологічного та біологічно-

го і не вчиться психології соціологічній та етнологічній. Внаслідок невідповідної підготовки вона не буде в змозі в найближчі роки приступити до дослідницької роботи в галузі соціальної психології» [9, С. 66]. Створення нової наукової установи - це питання невідкладного характеру, вважав Г. І. Челпанов.

Незважаючи на те, що комісія Асоціації науково-дослідних інститутів схвалила ідею про вивчення соціальної психології, після довгих суперечок питання про Інститут було знято.

Прийняте рішення про створення Секції соціальної психології на чолі з професором Михайлом Андрійовичем Рейснером (1868-1928), на ділі виявилось формальним, тому ця структура була позбавлена і засобів та особистого складу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов [Текст] / А. Адлер. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Соколов Э.В. Введение в психоанализ [Текст] / Э.В. Соколов. Режим доступа: http://samlib.ru/s/sokolow_e_w/psychanaliz.shtml (23.02.2014).
3. Фрейд З. Будущее одной иллюзии [Текст] // Фрейд З. Психоаналитические этюды. – Мн. : Попурри, 1997. – С. 481–525.
4. Фромм Э. Бегство от свободы [Текст]: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П.С. Гуревича / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
5. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ [Текст] / Перевод с англ. В.В. Старовойтова. Под общ. ред. Г.В. Бурменской / К. Хорни. – М. : Прогресс: Универс, 1993. – 765 с.
6. Юнг К.-Г. Архетип и символ [Текст] / К.Г. Юнг, сост. А. Руткевич / – М. : Издательство: Ренессанс, 1991. – 304 с.
7. Юнг К.-Г. Душа и миф: шесть архетипов. [Текст] / Пер. с англ. – К. : Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
8. Челпанов Г.И. «Социальная психология или «условные рефлекс»?». – М., Л., 1926.-38с.
9. Психологический институт в Москве: российский центр психологической науки, культуры и образования. Документальная летопись 1 100-летию со дня основания. – 2-е изд., исп. И доп. – М.: СПб.: Нестор - история, 2013 – 248с., ил. (С. 66)